

Η βιοτική αυτοτέλεια ως *ratio* και κανονιστικός πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων

Του Στέργιου Μήτα

Υποψήφιου Διδάκτορα Φιλοσοφίας του Δικαίου Α.Π.Θ.

Στο ερώτημα «ποια είναι και πώς διακρίνονται τα θεμελιώδη δικαιώματα», η απάντηση συνήθως αντλείται από την εγνωσμένη συνταγματική ιστορία ή/και τα δεδομένα συνταγματικά κείμενα. Αντιστοίχως, λοιπόν, θα αποκρινόταν κανείς ότι τα «ανθρώπινα δικαιώματα» είναι όσα έχουν κατακτηθεί ιστορικά ή/και αποτυπώνονται στα θετικά συντάγματα. Οι περισσότερες των προσεγγίσεων αρκούνται έτσι σε μια, βαθιά θετικιστική, *ταυτολογία*: «τα συνταγματικά δικαιώματα είναι όσα το Σύνταγμα ορίζει ως τέτοια».

Εξάλλου, τα ανθρώπινα δικαιώματα είθισται να αποτυπώνονται διακριτά στα νομικά κείμενα, ως εξής: ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά. Αλλά τούτο *καθαυτό* δεν απαντάει κατά πόσον είναι και θεωρητικά δόκιμη η ανωτέρω τριμερής ταξινόμηση. Προτείνεται σχετικά ότι η διάκριση είναι ζήτημα *γενεαλογικής* και όχι *εννοιολογικής* τάξης. Ο T.H. Marshall, λόγου χάρη, υποστηρίζει ότι η τυπολογία των δικαιωμάτων υπαγορεύεται «από την ιστορία και όχι από τη λογική», εντοπίζοντας την ιστορική ανάδυση των ατομικών δικαιωμάτων κατά το 18^ο αιώνα, των πολιτικών κατά τους 19^ο - 20^ο και των κοινωνικών κατά τον 20^ο.ⁱ Έτσι, τα ιστορικά πρωτότοκα *ατομικά* δικαιώματα συνδέονται με τις αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού, τα δε *κοινωνικά* δικαιώματα εγγράφονται στο πλαίσιο του κοινωνικού ζητήματος και των εργατικών διεκδικήσεων.ⁱⁱ

Όμως, ένας τέτοιος *ιστορικός αναγωγισμός* συγχέει τη *συνθήκη γέννησης*, κάτι ασφαλώς εμπειρικό και εντοπίσιμο ιστορικά, ενός δικαιώματος με τη *συνθήκη ισχύος* του: τους δικαιολογητικούς λόγους για τη γενικεύσιμη εμβέλειά του. Παραδείγματος χάρη, το γεγονός ότι οι ατομικές ελευθερίες αξιώθηκαν εν πρώτοις από την αστική τάξη, ώστε η οικονομική της δράση να απεγκλωβισθεί από το φεουδαρχικό κλοιό, δεν αντιφάσκει προς –αλλά ούτε και δικαιολογεί– την καθολική αξίωση, *στο σήμερα και για όλους*, δικαιωμάτων ατομικής αυτοδιάθεσης. Όπως επίσης το ότι η εργαζόμενη τάξη αξίωσε –και κατέκτησε– πρόσβαση σε υλικούς όρους βιώσιμης αναπαραγωγής του εαυτού της (*κοινωνικά δικαιώματα*), δεν αντιφάσκει προς την ίδια τη γενικευμένη

αξίωση βιοτικής αυτοτέλειας *όλων των ανθρώπινων υποκειμένων*. Απεναντίας, όπως θα δούμε, καταξιώνεται από αυτήν.

Ο θετικιστικός αναγωγισμός, πάλι, διαπλέκει αθέμιτα τη συνταγματική *διάταξη* με το συνταγματικό *κανόνα*. Παραβλέπει, δηλαδή, ότι αρμόζει να προσεγγίζουμε το εκάστοτε δικαίωμα όχι μέσω σημασιολογικής ανάλυσης της φέρουσας γλωσσικής εκφοράς του, αλλά με επιχειρήματα διασάφησης και δικαιολόγησης του κανονιστικού νοήματός του.ⁱⁱⁱ Επείγει, ως εκ τούτου, μια θεώρηση των κοινωνικών δικαιωμάτων που να διέλθει το ιστορικά και θετικιστικά προφανές, προς τελολογικά επιχειρήματα φώτισης του νοήματος και της εμβέλειάς τους.

Ασφαλώς, η *δικαιολόγηση* των δικαιωμάτων μπορεί να γίνει δεόντως μόνο σε επίπεδο *κανονιστικού φιλοσοφικού στοχασμού*, κάτι που απαιτεί ξέχωρη και επίπονη πραγμάτευση. Εδώ, αρκούμαστε να επισημάνουμε ότι τα *θεμελιώδη δικαιώματα* του ανθρώπου κατονομάζονται *ως τέτοια*, διότι ανάγονται σε συμφύεις στην ανθρώπινη αυτονομία αξιώσεις. Είναι δόκιμο να διακριθεί *τριμερώς* η «ύλη» τους, ανάλογα προς τη διάσταση της ανθρώπινης αυτονομίας που το κάθε «μέρος» δικαιωμάτων ευνοεί: την ιδιωτική - ατομική, τη δημόσια - πολιτική και την κοινωνική - οικονομική διάσταση, αντιστοίχως.^{iv} Στο ιστορικό ανάπτυγμα της ανθρώπινης αυτονομίας, κατά τους τελευταίους ιδίως αιώνες, οι τρεις πτυχές έχουν συνδεθεί πράγματι με κινήματα, ατομικής, πολιτικής και κοινωνικής αυτοδιάθεσης.

Η τρίπτυχη διάκριση των δικαιωμάτων σε ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά ανταποκρίνεται σε μια τρίπτυχη κατανόηση της ανθρώπινης αυτονομίας. Αλλά εάν κάθε επιμέρους *corpus* δικαιωμάτων φωτίζει μια επιμέρους, πρισματική όψη της ίσης αυτονομίας όλων των ανθρώπινων υποκειμένων, γίνεται φανερό ότι αυτά τελούν σε σχέση αλληλοθεμελίωσης και όχι ενδεχόμενης ιεράρχησης αναμεταξύ τους (π.χ. «υπεροχή» των ατομικών δικαιωμάτων). Εάν το εκάστοτε δικαίωμα αποδεικνύεται σημαίνον για την οικεία «ακτίνα αυτονομίας», η αμοιβαία εμπέδωσή τους καθιστά εν όλω πληρέστερη την *ενιαία* αυτονομία. Όπως και αντίστροφα, η απίσχναση μιας επιμέρους όψης των δικαιωμάτων αδυνατίζει και τις άλλες, καθιστώντας εντέλει ισχνή την ίδια την αυτονομία.

Αποτελεί δόκιμη, ως εκ τούτου, αφετηρία η διάκριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε μία ενότητα ατομική (ατομικά δικαιώματα, *στη βάση της ίσης ατομικής αυτοδιάθεσης*), μία πολιτική (πολιτικά δικαιώματα, *στη βάση της ίσης πολιτικής συμμετοχής*) και μία κοινωνική (κοινωνικά δικαιώματα, *στη βάση της ίσης κοινωνικής ασφάλειας*). Αλλά οι ενότητες συρράπτονται από κοινού στο αξιακό νήμα της *ίσης*

αυτονομίας (ατομικής, πολιτικής και κοινωνικής) και οι επιμέρους εκδηλώσεις τους διασταυρώνονται τόσο αποφαιτικά όσο και θετικά. Η ατομική ελευθερία έκφρασης, λόγου χάρη, δεν προσλαμβάνει νόημα δίχως το κοινωνικό δικαίωμα στη μόρφωση.^v Ή ο άστεγος: δεν αποστερείται απλώς της στέγασης και της αξιοπρεπούς διαβίωσης, αλλά και της ουσιώδους επικράτειας για την ελευθερία δράσης και την ενάσκηση της ιδιότητας του πολίτη.^{vi}

Η αρχή του *κοινωνικού κράτους δικαίου* εξαγγέλλεται στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 25 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος. Μια σειρά από συνταγματικά άρθρα αποκρυσταλλώνουν, περαιτέρω, συγκεκριμένα κοινωνικά δικαιώματα. Όμως, είναι σκόπιμο να αναζητηθεί, στο επέκεινα της θετικής διακήρυξης του κοινωνικού κράτους, η δικαιολογητική ιδέα που την επιστηρίζει. Κοντολογίς, να αναγνωρισθεί ότι τα κοινωνικά - οικονομικά δικαιώματα *αφενός καταγράφονται* ως κανονιστικές επιταγές υπέρτερης ισχύος, *αφετέρου δικαιολογούνται* ως τέτοιες. Αποτυπώνονται, δηλαδή, στον πολιτειακό χάρτη, σε οικείες συνταγματικές διατάξεις, θεραπεύοντας μια ratio που θα αποκαλούσαμε *δικαίωμα βιοτικής ασφάλειας*, η οποία προσιδιάζει στη διάσταση της *κοινωνικής - οικονομικής αυτονομίας* του ανθρώπου.

Πλάι στη διακηρυγμένη πρόκριση της αξίας και της αυτονομίας όλων των ανθρώπων, ο καταστατικός χάρτης της ελληνικής πολιτείας εξυφαίνει συνταγματικά την *αξία της βιοτικής - κοινωνικής ασφάλειας ως υλικής διάστασης της αυτονομίας*. Το δε δικαίωμα υλικής αυτοτέλειας του πολίτη και, αντιστοίχως, το καθήκον υλικής συνδρομής της πολιτείας σαρκώνονται απτά στην «οικονομία» των άρθρων 25 παρ. 2 και 4 (κοινωνική δικαιοσύνη - κοινωνική αλληλεγγύη). Στη συνέχεια, το πλέγμα των άρθρων 2 (ανθρώπινη αυταξία ως σκοπός της πολιτείας), 5 (προσωπική ελευθερία, συμμετοχή στην κοινωνική και οικονομική ζωή) και 25 (δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου όσο και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου), στο πλάι των επιμέρους ρητών κοινωνικών αξιώσεων (άρθρα 16, 21 επ.), εξειδικεύει την αποστολή της πολιτείας για υλική πρόσβαση όλων των προσώπων σε συνθήκες *αντάξιες* της ανθρώπινης ιδιότητας και ευεπίφορες *αυτονομίας*.^{vii} Εξάλλου, στο διεθνές επίπεδο, αναντίστρεπτη παραμένει η απονομή σε κάθε ανθρώπινο ον ενός *δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλεια και στην αξιοπρεπή διαβίωση* (άρθρα 22, 25 της Οικ. Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948, άρθρο 11 του Διεθνούς Συμφώνου περί Οικονομικών, Κοινωνικών και Μορφωτικών Δικαιωμάτων).

Και όμως, παραδοσιακά τα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα γίνονται δεκτά ως απλές προσδοκίες του «δικαιούχου», θεμιτές ενδεχόμενα, αλλά απολύτως

εξαρτώμενες από τους διαθέσιμους πόρους της πολιτείας. Εξάλλου, υπογραμμίζεται ότι δεν είναι δυνατό οι κοινωνικές αξιώσεις να ικανοποιούνται από τα δικαστήρια κατά τον ίδιο τρόπο που περιθάλπονται τα ατομικά δικαιώματα. Η κρατούσα γνώμη στο χώρο του συνταγματικού δικαίου περισφίγγει, λοιπόν, τα κοινωνικά δικαιώματα με τα βαρίδια της κανονιστικής ατέλειας, της έλλειψης αγωγιμότητας και της στυγνής δημοσιονομικής εξάρτησης.^{viii}

Είναι ίσως εμφανής η δημοσιονομική συνθήκη εκπλήρωσης των κοινωνικών αξιώσεων, λόγω της υλικο-οικονομικής τους σύστασης. Αλλά στο πεπερασμένο των δημόσιων πόρων θα ήταν δυνατό να σκοντάφουν και άλλα δικαιώματα, πέραν των κοινωνικών, όπως για παράδειγμα η παροχή έννομης δικαστικής προστασίας ή το ίδιο το εκλογικό δικαίωμα, ως προς τη θεσμική - υλική συνθήκη εκπλήρωσής τους. Κανείς, ωστόσο, δεν αποτολμά θεωρητικά να εξαρτήσει τη διενέργεια εκλογών ή δικαστικών συνεδριάσεων από τα εκάστοτε διαθέσιμα οικονομικά αποθέματα. Ούτε, κατ' επέκταση, σπεύδει εξ αυτού να συναγάγει κάποια υποτιθέμενη «κανονιστική παθογένεια» στα οικεία δικαιώματα, όπως γίνεται παγίως για τα κοινωνικά.

Η κριτική κοινωνική θεωρία έχει, βέβαια, αναδείξει την υβριδική, εν μέρει αντινομική, συνύπαρξη του *φιλελεύθερου* και του *κοινωνικού* λόγου (discours) εντός της σύγχρονης συνταγματικής πολιτείας.^{ix} Υποδεικνύεται εύστοχα ότι η ανάσχεση της απειλής που η κοινωνία δέχεται από την ίδια της την ανταγωνιστική μορφή αρθρώνει τα κοινωνικά δικαιώματα ως αμυντικό ρυθμιστικό ανάχωμα. Όπως και, ανάποδα, ότι η θεσμικά διακανονισμένη συλλογική απόσπαση ενός εισοδηματικού τεμαχίου με τη μορφή της φορολογίας, συνεπάγεται μια κάποια σχετικοποίηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.^x

Πράγματι, η ιδιοσυστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, αναγκαίων για την (ανα)παραγωγή του ανθρώπινου συλλογικού βίου, είναι με ευρεία έννοια οικονομική. Συνιστούν δικαιώματα σε ενός είδους εισόδημα, σε πληθυντικό κοινωνικό μισθό.^{xi} Τα επιμέρους κοινωνικά δικαιώματα συγκροτούν, λοιπόν, στο σύνολό τους, ένα γενικό δικαίωμα επιβίωσης, ένα δικαίωμα οικειοποίησης του κοινωνικού προϊόντος, που στοιχειοθετείται ανεξάρτητα από την ιδιοκτησία και την προσφερόμενη εργασία. Η αγγλοσαξονικής, κυρίως, κοπής θεωρητική τάση, που περιλαμβάνει στα κοινωνικά δικαιώματα τα κατεξοχήν *ανταγωνιστικά προς αυτά* ιδιοκτησιακά δικαιώματα, απλά σκιάζει τη θεμελιώδη αυτή αντινομία.^{xii} Τα κοινωνικά δικαιώματα αντιστρατεύονται ή έστω σχετικοποιούν την ιδιοκτησία, διότι αναφέρονται *εξίσου* σε ένα οικονομικό αντικείμενο, ως δικαιώματα σε κάποιου είδους εισόδημα. Όμως, η διαγνωσμένη στην

ιστορική εμπειρία αντιπαλότητα αυτή, μεταξύ των κοινωνικών και ιδιοκτησιακών αξιώσεων, δεν είναι δόκιμο να επιλύεται διά της κανονιστικής τους ιεράρχησης. Είναι ευκρινές ότι από καθαρή κανονιστική σκοπιά θεμελίωσης, η αυτονομία δεν νοείται να στεγάζει ατελείς –ή αντιμαχόμενες μεταξύ τους– πτυχές.

Προς τι, λοιπόν, και για ποιον λόγο έχει εδραιωθεί η αντίληψη «κανονιστικής μειονεξίας» των κοινωνικών δικαιωμάτων; Κατά την άποψή μας, η «ατέλεια» που προσάπτεται ειδικά στην κοινωνική όψη της αυτονομίας ανακλά απλώς την εμπειρική παραφθορά του κοινωνικού δικαιώματος εντός της κανονιστικής θεωρίας.^{xiii} Σε επίπεδο ιστορικής εμπειρίας, καθ' όσον τα μέσα κοινωνικής παραγωγής παραμένουν αμιγώς ιδιόκτητα, αληθεύει ότι η εντελής ικανοποίηση του δικαιώματος στην υλική - κοινωνική ασφάλεια διακυβεύεται ευθέως.^{xiv} Αλλά εάν ο κανόνας υλικής αυτονομίας δοκιμάζεται ριζικά εντός του (κεφαλαιοκρατικού) κοινωνικού σχηματισμού, είναι η διάρθρωση του τελευταίου που πρέπει να αναπροσανατολισθεί στα περιεχόμενα του πρώτου. Η άποψη που διαγιγνώσκει κανονιστική καχεξία στα κοινωνικά δικαιώματα διαπράττει τη θεωρητική λαθροχειρία που ακριβώς προσπαθεί να αποσοβήσει ο Kant στην ακόλουθη αποστροφή, με την οποία μάλιστα σφραγίζει τις σελίδες της *Θεωρίας Δικαίου* του:

«Σίγουρα, κανένα παράδειγμα δεν μπορεί να υποληφθεί σε ευθεία αντιστοιχία προς τον κανόνα, αλλά και καμία εμπειρία δεν αρμόζει να αντιφάσκει ως προς αυτό που συγκροτείται από τον κανόνα».^{xv}

Είναι φιλοσοφικά σφαλές (και κοινωνικο-πολιτικά ολισθηρό) να προτείνεται από κανονιστική σκοπιά ότι μια συγκεκριμένη όψη της αυτονομίας είναι κρισιμότερη των άλλων, ότι κάποια εξ αυτών υστερεί έναντι των λοιπών ή ότι οι επιμέρους όψεις αντιμάχονται μεταξύ τους. Είναι διαφορετικό το θέμα ότι από την ίδια την ύλη αναφοράς τους και προκειμένου να προάγονται σύμμετρα, όλες υπόκεινται σε εγγενή όρια και ρυθμίσεις. Η προαγωγή της ισότιμης ατομικής αυτοδιάθεσης, αναφερόμενη σε ένα πεδίο εσωτερικής ελευθερίας, προϋποθέτει τη χάραξη δόκιμων ορίων ανάμεσα στις σφαίρες οικειότητας επιμέρους προσώπων. Η προαγωγή της ισότιμης κοινωνικής ασφάλειας, όμως, αναφερόμενη στο πεδίο της εξωτερικής ελευθερίας, στους υλικούς όρους ενάσκησης της αυτονομίας, προϋποθέτει ένα δημοσιονομικό - διανεμητικό περίγραμμα σε σχέση με την πρόσβαση σε αυτούς.

Ακριβολογώντας, η περίφημη «δημοσιονομική πρόσδεση» των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν συνιστά κάτι άλλο από ό,τι η «ατομική αυτοδιάθεση των άλλων» σε σχέση με τα «κλασικά» ατομικά δικαιώματα: το αναγκαίο μέτρο για να σταθμίζεται και να προάγεται η ίση βιοτική αυτοτέλεια όλων.^{xvi} Όπως στην ατομική «σφαίρα» δικαιωμάτων, έτσι και στην υλική - κοινωνική διαγράφονται αφενός όρια, όσο όμως αφετέρου και ένας απρόσβλητος πυρήνας. Ο *πυρήνας*, εδώ, είναι η βιοτική ασφάλεια του καθενός και το *όριο* είναι η βιοτική ασφάλεια όλων.

Η νομολογία, εξάλλου, ήδη ρέπει προς τη δικαστική δυνατότητα ελέγχου των κοινωνικών δικαιωμάτων και, άρα, στη διάγνωση ενός κανονιστικού πυρήνα σε αυτά. Το Συμβούλιο της Επικρατείας είχε δεχθεί, από νωρίς, την κανονιστική φύση των κοινωνικών δικαιωμάτων.^{xvii} Έως και ο Άρειος Πάγος, ο οποίος, μέχρι πρότινος, δεν θεωρούσε ότι οι οικείες συνταγματικές διατάξεις περικλείουν κανόνα δικαίου και ότι είναι δυνατός ο δικαστικός έλεγχος συνταγματικότητας για τυχόν παραβίασή τους,^{xviii} ανέστρεψε ευκρινώς πορεία. Πλέον, ασκεί συνταγματικό έλεγχο, ιδίως ως προς το δικαίωμα εργασίας.^{xix} Αναγνωρίζεται, ολοένα και λιγότερο δειλά καθ' οδόν, ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δεν εγκλείουν απλές συνταγματικές ευχές, δεν ισοδυναμούν, με άλλα λόγια, με κάποια ιδιότυπη κρατική φιλανθρωπία.^{xx}

Αλλά και διεθνώς, το λεξιλόγιο της κοινωνικής αξιοπρέπειας αναδεικνύεται βαθμηδόν σε δικαστηριακή *lingua franca*. Δικαιοδοτικά όργανα διαφόρων χωρών, σε πλήθος και ποικιλία περιπτώσεων, αναγνωρίζουν το εντελές χρέος για τα κράτη να προσφέρουν υπηρεσίες στέγασης, περίθαλψης, παιδείας και εν γένει κοινωνικής φροντίδας, καθ' υπέρβαση των συνήθων θεσμικών - κανονιστικών επιφυλάξεων.^{xxi} Το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά, για παράδειγμα, αναγνώρισε ότι η κυβέρνηση υπέχει υποχρέωση να παρέχει υπηρεσίες μετάφρασης στα δημόσια νοσοκομεία, επ' αφορμή προσφυγής κωφάλαλων που ζήτησαν δωρεάν μετάφραση στη νοηματική γλώσσα.^{xxii} Εξάλλου, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ν. Αφρικής έκανε δεκτή την αξίωση για επείγουσα ανακούφιση της στεγαστικής ανάγκης, που προβλήθηκε από αστέγους σεισμοπαθείς, καταφάσκοντας έτσι στο κανονιστικό σθένος του οικείου κοινωνικού δικαιώματος.^{xxiii}

Σε διεθνές επίπεδο, περαιτέρω, χαρακτηριστικό πεδίο *έμμεσης κανονιστικής ανάγνωσης* των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτελεί το προσφυγικό δίκαιο. Καθώς είναι γνωστό, προκειμένου ένα πρόσωπο να αναγνωριστεί ως πρόσφυγας θα πρέπει να έχει βάσιμο και δικαιολογημένο φόβο ότι σε περίπτωση επιστροφής στη χώρα

καταγωγής του θα υποστεί διώξεις (“well-founded fear of persecution”).^{xxiv} Η δίωξη συνίσταται κατ’ αρχήν σε απειλή ενάντια στη ζωή ή στην ελευθερία, από λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, πολιτικών πεποιθήσεων ή συμμετοχής σε ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα. Ωστόσο, δίωξη μπορεί να στοιχειοθετείται ενγένει από τη *σοβαρή παραβίαση δικαιωμάτων για τους ίδιους λόγους*.^{xxv} Όπως παραδέχονται οι ανά χώρα αποφαινόμενες αρχές ασύλου, ακόμη και η προσβολή κοινωνικών δικαιωμάτων είναι δυνατό να οδηγεί σε δίωξη κατά την έννοια του προσφυγικού δικαίου: δεν είναι, παραδείγματος χάρη, επιτρεπτός ο *αποκλεισμός ορισμένων κοινωνικών ομάδων* από αυτά.^{xxvi}

Το ζήτημα κατά πόσον η εν λόγω προσβολή αγγίζει το κατώφλι της δίωξης, επισημαίνεται περαιτέρω, δεν σχετίζεται με την «άκαμπτη ή μηχανική εφαρμογή των κατηγοριών δικαιωμάτων», αλλά με τη «φύση της απειλής ή του περιορισμού και τη σοβαρότητα της απειλούμενης βλάβης».^{xxvii} Τα κοινωνικά δικαιώματα διακυβεύονται στον πυρήνα τους και, συνεπώς, *προσβάλλονται σοβαρά* όταν ο βαθμός υλοποίησής τους υπολείπεται ενός ελάχιστου κανονιστικού πυρήνα βιοτικής ασφάλειας - υλικής αξιοπρέπειας. Όταν δε η απαξίωση των κοινωνικο-οικονομικών δικαιωμάτων φθάνει να δοκιμάζει την ίδια τη βιωσιμότητα και αξιοπρέπεια, πρέπει με σαφήνεια να γίνεται λόγος για δίωξη, στο μέτρο που η προσβολή ισοδυναμεί εδώ με «απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση».^{xxviii}

Τα παραπάνω υποδεικνύουν *εξίσου* την *κανονιστική ικμάδα* των κοινωνικών δικαιωμάτων, όσο και τη *βαθύτερη ενότητα* των δικαιωμάτων του ανθρώπου εν όλω. Οι πλέον εξέχουσες διεθνείς διακηρύξεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχουν καταστήσει αναντίρρητο ότι η ελλιπής απόλαυση των κοινωνικών - οικονομικών δικαιωμάτων οδηγεί σε ατελή ενάσκηση των ατομικών - πολιτικών και αντιστρόφως. Για την Οικ. Διακήρυξη του 1948, η «προαγωγή της ελευθερίας» και η «απελευθέρωση από τη στέρηση» (βλ. άρθρα 1, 22 και 25) αποτελούν αλληλοσυμπληρούμενες όψεις της ίδιας θεμελιώδους αξίωσης. Σχεδόν πενήντα χρόνια μετά, άλλες διακηρύξεις, εκ νέου και ακόμη σαφέστερα, διεκδικούν τα δικαιώματα ως *αδιαίρετα και αλληλεξάρτητα*.^{xxix}

Όσο, επομένως, και αν τα επιμέρους εθνικά Συντάγματα δεν είναι δυνατόν να ορίζουν, σε αφαίρεση από τις ιστορικές συνθήκες, ρητούς διανεμητικούς κανόνες υλοποίησης των κοινωνικών αξιώσεων, είναι όμως *a priori* δεσμευτικό ένα ελάχιστο κανονιστικό περίγραμμα: *κανείς δεν πρέπει να εκπίπτει κάτω από το επίπεδο κοινωνικής ασφάλειας, που απαιτείται για να του πορίζεται βιοτική αυτεξουσιότητα*. Το επίπεδο αυτό αναπροσαρμόζεται βάσει δημοσιονομικών, οικολογικών, τεχνολογικών

ή άλλων συνθηκών, δεν μπορεί όμως, από την ίδια τη ratio του, να υπολείπεται ενός ελάχιστου επιπέδου, όχι απλώς βιωσιμότητας αλλά αξιοπρεπούς διαβίωσης. Το ότι οι κοινωνικές παροχές συμπροσδιορίζονται αναγκαία με την ευρύτερη δημοσιονομική συγκυρία δεν σημαίνει μια καθ' υπόθεση εγγενή «πλαστικότητα» των πρώτων. Αλλά το ότι σε κάθε ιστορική στιγμή (πρέπει να) διαμορφώνεται ένα κοινωνικό ισοζύγιο που κατανέμει τα δημοσιονομικά βάρη ανάλογα προς την οικονομική ισχύ του καθενός και ανακατανέμει τους κοινωνικούς πόρους, ώστε να αποκαθίσταται η οικονομική αυτοτέλεια όλων.

Διάφοροι συνταγματολόγοι, προκειμένου να αποδοθεί αυτός ο ελάχιστος και άθικτος πυρήνας, έχουν καταστρώσει τη λεγόμενη θεωρία *κοινωνικού κεκτημένου*.^{xxx} Ο νομοθέτης, δηλαδή, δεν είναι απεριορίστα ελεύθερος να τα καταργεί, αφότου τους απέδωσε ορισμένο και από περιεχόμενο στον κοινωνικό βίο. Καίτοι ευπρόσδεκτη, η προβολή του κοινωνικού κεκτημένου δεν είναι άμοιρη αδυναμιών. Αναφέρεται στην κατοχύρωση απλώς ενός ελάχιστου περιεχομένου για κάθε παροχή ξεχωριστά. Αλλά εάν μας ενδιαφέρει η θωράκιση της κοινωνικής ασφάλειας εν συνόλω, θα πρέπει να εστιάσουμε στην επίτευξη ενός ελάχιστου βαθμού βιοτικής αυτονομίας για όλους. Ενόσ ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης, ανελαστικού προς τα κάτω, προϋποτιθέμενου άλλωστε της ουσιαστικής δυνατότητας για ενάσκηση των επιμέρους δικαιωμάτων.

Σε μια τέτοια κατεύθυνση θα κινείτο η θέσμιση ενός «ελάχιστου εισοδήματος υλικής αυτονομίας» για όλους. Ας υπογραμμισθεί ότι κάτι τέτοιο δεν προαπαιτεί ρητή συνταγματική πρόβλεψη, κατόπιν συνταγματικής αναθεώρησης. Προκύπτει από την «οικονομία» των κοινωνικών - συνταγματικών διατάξεων και αποδίδει την ίδια τους τη ratio. Ούτε εναπόκειται στην ευχέρεια μιας μέλλουσας de lege ferenda εκτίμησης, αλλά δεσμεύει ήδη και θεμελιωδώς. Απλά, θα απαιτηθεί με κοινό νόμο η κατοχύρωση και εξειδίκευσή του. Το ύψος ενός ελάχιστου εγγυημένου, μη εξαρτημένου από εργασία ή άλλους όρους, εισοδήματος βιοτικής ασφάλειας δεν είναι δυνατόν ασφαλώς να ορίζεται σε αφαίρεση από τις εκάστοτε οικονομικο-κοινωνικές περιστάσεις. Μπορεί, συνεπώς, να αναδιευθετείται, όχι ωστόσο παρακάμπτοντας τη φέρουσα του αρχή: να συντίθεται από την αναλογική φορολόγηση εκάστου (: δίκαιη διανομή των κοινωνικών βαρών), επανασυνθέτοντας την υλική ασφάλεια όλων (: δίκαιη διανομή των κοινωνικών αγαθών).

Εάν το κλασικό Σύνταγμα είναι η γραμματική της πολιτικής ελευθερίας,^{xxxii} τότε το κοινωνικό Σύνταγμα είναι το *συντακτικό* της κοινωνικής ασφάλειας. Η ίδια η

έννοια *κοινωνική ιδιότητα του πολίτη*, έτσι όπως ορίστηκε μεταπολεμικά από τον Τ. Η. Marshall παραπέμπει έμμεσα στο ρυθμιστικό ιδεώδες της βιοτικής *αυτοτέλειας*. Αυτή δεν προβάλλεται απλώς ως τυχαία συρραφή κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά ως ένας μηχανισμός καθολικότητας, που φέρει το πρόσημο της *ίσης ουσιαστικής ελευθερίας* και της *αλληλεγγύης*.^{xxxii} Μια τέτοια ριζοσπαστικά καθολική σύλληψη των δικαιωμάτων προοικονομεί την ίδια την αλληλοδιάχυση των ιδιοτήτων του *ανθρώπου* και του *πολίτη*.

Η υλική - κοινωνική ασφάλεια συνθέτει, λοιπόν, έναν ελάχιστο και άθικτο κανονιστικό πυρήνα για τα κοινωνικά δικαιώματα.^{xxxiii} Για την ακρίβεια των όρων, το *δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλεια* δεν αποτελεί ένα ακόμη δικαίωμα, πλάι στα άλλα, αλλά αναπαριστά το αξιακό υπόστρωμα του συνόλου των κοινωνικών δικαιωμάτων. Πίσω από την «υλική» φύση των τελευταίων, πρέπει να αναγνώσουμε τη *ratio* της «βιοτικής» *αυτοτέλειας*.^{xxxiv} Η κοινωνική ασφάλεια αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, ένα *μετα-δικαίωμα*, δικαίωμα από την εκπλήρωσή του οποίου εξαρτάται η εκπλήρωση του συνόλου των δικαίωκα θεμιτών – και απαιτητών – αξιώσεων του ανθρώπινου όντος, ατομικού και συλλογικού. Δίχως κοινωνικά δικαιώματα, *εν συνόλω* τα δικαιώματα μένουν απλώς «ανεκπλήρωτο όνειρο, μια άχρηστη ιστορία ή ένα σκληρό αστείο».^{xxxv} Νεωτερική πολιτεία, η οποία θάλπει ως νομιμοποιητική της αρχή την αυτονομία, δεν είναι δυνατόν να αμφιθυμεί ως προς την *καθ' ύλην εκπλήρωση* της τελευταίας. Το ελάχιστο όριο της στοιχειώδους βιοτικής αυτονομίας και αξιοπρέπειας των πολιτών αποτελεί και κατώφλι στοιχειώδους νομιμοποίησης της πολιτείας.

ⁱ Βλ. Τ.Η. Marshall, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, μτφ. Ο. Στασινοπούλου, Gutenberg, Αθήνα, 2001, σσ. 46 - 54.

ⁱⁱ Βλ. και Γιώργου Κατρούγκαλου, *Τα κοινωνικά δικαιώματα*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 2006, σ. 49.

ⁱⁱⁱ Για τη διάκριση *διάταξης* και *κανόνα δικαίου* βλ. Κώστα Σταμάτη, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Ένα κριτικά πρακτικό πρότυπο ερμηνείας του δικαίου*, η' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2009, σσ. 176 επ.

^{iv} Βλ. συναφώς Κώστα Σταμάτη, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης. Θεμελίωση αρχών*, Σαββάλας, Αθήνα, 2011 σσ. 328 επ., και Stefano Petrucciani, «Trois concepts de la liberté: liberal, démocratique et

socialiste», σε Jacques Bidet - Jacques Texier (επιμ.), *L'Idée du socialisme a-t-elle un avenir?*, PUF/Actuel Marx, Paris, 1992, σσ. 19 - 30.

^v Όπως επεσήμαινε ήδη στην εποχή του ο Marshall, βλ. *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη, ό.π.*, σ. 49.

^{vi} Βλ. Carole Pateman, «Democracy, freedom and special rights», στο συλλογικό έργο: David Boucher - Paul Kelly (επιμ.), *Social Justice: From Hume to Walzer*, Routledge, London and New York, 1998, σ. 225. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Κατρούγκαλος, προϋπόθεση στη Γαλλία για την απόκτηση ή ανανέωση του εκλογικού βιβλιαρίου είναι η κατοχή μόνιμης κατοικίας, βλ. *Τα κοινωνικά δικαιώματα, ό.π.*, σ. 25.

^{vii} Πρβλ. και την ανάλυση του Αντώνη Μανιτάκη: Το *κοινωνικό κράτος*, με την *κανονιστική* έννοια του όρου, *παραπέμπει* σ' ένα σύνολο κανόνων/αρχών που καθοδηγούν την ενεργό πολιτειακή παρέμβαση, για την πραγμάτωση ενός αριθμού κοινωνικών αξιώσεων. Στο σύνολό τους, οι τελευταίες συμπεκνώνονται στην *αξιοπρεπή κοινωνική διαβίωση*, βλ. *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 1994, σσ. 278 - 279.

^{viii} Τα κοινωνικά δικαιώματα «εξαρτούν την άσκησή τους από τη δημιουργία των σχετικών αναγκαιών υλικών και θεσμικών προϋποθέσεων, μέχρι τότε όμως δεν έχουν παρά μόνο υποθετική ισχύ», βλ. Δημήτρη Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ': Θεμελιώδη δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1988, σ. 89.

^{ix} Βλ. Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, β' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σσ. 21, 489 - 490, 525.

^x Στο ίδιο, σ. 395.

^{xi} Στο ίδιο, σσ. 419 - 421, 431 - 433

^{xii} Βλ. Γ. Κατρούγκαλου, *Τα κοινωνικά δικαιώματα, ό.π.*, σ. 9.

^{xiii} Για την προβληματική της ιστορικής *αλλοίωσης αρχών και αξιών* βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα, 1999, σσ. 555 επ., Κ. Σταμάτη, *Κριτική θεωρία δικαιοσύνης, Θεμελίωση αρχών, ό.π.*, σσ. 407 επ., και του ίδιου, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, ό.π.*, σσ. 238 επ.

^{xiv} Πρβλ. Κ. Τσουκαλά, *Είδωλα πολιτισμού, ό.π.*, σσ. 419 - 421, 433 - 437.

^{xv} Βλ. Immanuel Kant, *Métaphysique des mœurs: Doctrine du droit, Doctrine de la vertu*, trad. A. Renaut, GF/Flammarion, Paris, 1994, σ. 207 (6:374).

^{xvi} Πρβλ. το άρθρο 5 του ελληνικού Συντάγματος, όπου το γενικό (ατομικό) δικαίωμα προσωπικής ελευθερίας συναντάει ως όριο του «τους νόμους, το Σύνταγμα και τα δικαιώματα των άλλων».

^{xvii} Βλ. ΣτΕ 2253/76, *Νομικό Βήμα*, 6/1977, σ. 605.

^{xviii} Βλ. ΑΠ 843/87, *Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας*, 44/1988, σ. 644.

^{xix} Βλ. ΑΠ 974/2003, ΑΠ 520/2004, ολΑΠ 13/2003, ΑΠ 1554/2003, καθώς και άλλες αποφάσεις, έτσι όπως σταχυολογούνται από Γιώργο Κατρούγκαλο, «Νομική φύση και δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων», σε: Γιώργου Σωτηρέλλη - Χρήστου Τσαϊτουρίδη, *Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους προνοίας*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα/Όμιλος Αριστόβουλου Μάνεση, Σαββάλας, Αθήνα, 2007, σσ. 51 επ., και του ίδιου, *Τα κοινωνικά δικαιώματα, ό.π.*, σσ. 118 επ.

^{xx} Πρβλ. την εισαγωγή των Γ. Σωτηρέλλη - Χρ. Τσαϊτουρίδη σε *Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους προνοίας, ό.π.*, σ. 13, καθώς και Άγγελου Στεργίου, «Η αναζήτηση της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων. (Με αφορμή τη διάταξη του άρθρου 22 παρ. 4 του Συντάγματος)», *Το Σύνταγμα*, 4/1993, σ. 708.

^{xxi} Βλ. David M. Beatty, *The Ultimate Rule of Law*, Oxford University Press, 2003, σσ. 119 - 145.

^{xxii} Βλ. Eldridge v. British Columbia, 3 S.C.R 624/1997 (το κείμενο της απόφασης ηλεκτρονικά σε: http://www.escri-net.org/usr_doc/EldridgeDesicion.doc).

^{xxiii} Βλ. Grootboom v. Republic of South Africa, CCT 11/00 (το κείμενο της απόφασης ηλεκτρονικά σε: <http://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2000/19.pdf>).

^{xxiv} Βλ. το άρθρο 1Α (2) της Σύμβασης της Γενεύης του 1951 για το «καθεστώς των προσφύγων».

^{xxv} Βλ. Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, *Εγχειρίδιο για τις διαδικασίες και τα κριτήρια καθορισμού του καθεστώτος των προσφύγων*, στ' έκδοση, Αθήνα, 2009, σ. 20.

^{xxvi} Βλ. New Zealand Immigration Service: Refugee Appeal no 75221 & 75225, 23 September 2005, παρ. 68 επ., 89 επ. (διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/477cfbc10.html>).

^{xxvii} Βλ. New Zealand Immigration Service: Refugee Appeal no. 74665/ 03, 7 July 2003, παρ. 80 (διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε: <http://www.refugee.org.nz/Fulltext/74665-03.html>).

^{xxviii} Βλ. James Hathaway, *The Law of Refugee Status*, Butterworths, Toronto, 1991, σσ. 108, 110 - 111.

^{xxix} Βλ. Διακήρυξη της Βιέννης και Πρόγραμμα Δράσης [Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα], 25 Ιουνίου 1993, κυρίως παραγράφους 5, 12, 14 και 25 (διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε: <http://www.ohchr.org/english/lawpdf/Vienna.pdf>).

^{xxx} Βλ. ενδεικτικά Ξενοφώντα Κοντιάδη, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1997, σσ. 198 επ., και Κώστα Χρυσόγονου, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, β' έκδοση, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002, σσ. 42 - 43.

^{xxxi} «Το Σύνταγμα είναι για την πολιτική ελευθερία ό,τι για τη γλώσσα η γραμματική», βλ. Hannah Arendt, *Για την Επανάσταση*, μτφ. Α. Στουπάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006, σ. 91.

^{xxxii} Πρβλ. την καθοριστική ανάλυση σε Ε. Μπαλιμπάρ, «Η πρόταση της ισοελευθερίας», μτφ. Β. Παπαοικονόμου - Δ. Δημούλη, *Θέσεις*, 42/1993 σσ. 81 επ., και του ίδιου, «Η αντινομία της ιδιότητας του πολίτη», μτφ. Α. Στυλιανού, *Σύγχρονα Θέματα*, 106/2009, σ. 28.

^{xxxiii} Πρβλ. Α. Στεργίου, «Η αναζήτηση της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων», *ό.π.*, σ. 713.

^{xxxiv} Πρβλ. τον περιεκτικό ορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων ως «δικαιωμάτων εξασφάλισης της υπόστασης και της αξιοπρεπούς διαβίωσης των κοινωνικών υποκειμένων» από τον Γ. Κατρούγκαλο, βλ. *Τα κοινωνικά δικαιώματα, ό.π.*, σσ. 11 - 13. Η ταύτισή τους με απλές οικονομικές αξιώσεις έναντι του δημοσίου πολλές φορές συσκοτίζει την ουσιαστική λειτουργία τους: την προαγωγή σχέσεων αλληλεγγύης και ίσης αξιοπρέπειας μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου.

^{xxxv} Βλ. Ζίγκμουντ Μπάουμαν, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφ. Κ.Δ. Γεωργιά, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2009, σ. 112.